

<https://doi.org/10.15407/socium2022.02.015>
УДК 316.64:327

Creative Commons Attribution 4.0 International

Афонін Е.А., д-р соціол. наук, проф., керівник відділення соціально-гуманітарних технологій Української технологічної академії, вул. Кутузова, 18/7, Київ, 01133, Україна, email: brafonin@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7493-6907>, Scopus Author ID: 57216561810, Web of Science ResearcherID: C-6430-2017,

Мартинов А.Ю., д-р іст. наук, проф., провідний науковий співробітник відділу історії міжнародних відносин і зовнішньої політики України Інституту історії України НАН України, вул. Грушевського, 4, Київ, 01001, Україна, email: martynov.andriy@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

АРХЕТИПКА БАГАТОПОЛЯРНОГО СВІТУ: ВІД ВІЙНИ ДО МИРУ

За допомогою архетипної методології проаналізовано проблему становлення багатопольярної системи міжнародних відносин, яка відбувається на фоні повномасштабної збройної агресії Росії проти України. Зосереджено увагу на феномені безпеки як передумови індивідуальної та колективної діяльності, яка слугує хранителем еволюції світової історії, якій відомі різні міжнародні системи відносин, їх класифікації та типологізації: однополярна, біполярна та багатопольярна. Зазначено, що після розпаду СРСР в Росії вже тривалий час культивується ресентимент з приводу американоцентричного світу як слідство радянської поразки в холодній війні. Остання, на думку авторів статті, є проявом війни ідентичностей, якщо розглядати їх як ієрархію цінностей. Таким чином, нинішнє відтворення передумов попередньої холодної війни по суті стає наслідком процесу суспільних змін і, насамперед, самосвідомості українського суспільства, які беруть початок від “Помаранчевої революції” (2004 р.). Саме тоді, за даними авторського моніторингу (1992–2022 рр.), відбулися сутнісні зміни в самосвідомості українців: колективістські цінності поступилися місцем індивідуалістській самосвідомості, внаслідок чого відбулися радикальні інституційні зміни в суспільстві. Водночас нереалізованість у цілому суспільних очікувань упродовж буквально одного (2005 р.) року каталізувала інверсію суспільної свідомості та її патопсихологічний стан, проявом чого став феномен “нонконформізму” часів “Революції Гідності” (2013–2014 рр.). Сутнісно посилили патопсихологічний стан впливи екологічного та реформаторського факторів. Російсько-українська війна (2014–2022 рр.) стала завершальним акордом трансформації суспільної свідомості українського суспільства. На нашу думку, завершення трансформаційних змін в Україні після війни відбуватиметься одночасно з переходом світу до постмодерної багатопольярної системи міжнародних відносин. При цьому, якщо для періоду модерну був характерний блоковий підхід до забезпечення національної безпеки, то в умовах постмодерної системи міжнародної безпеки ця проблема вирішуватиметься за допомогою поєднання ієрархічних і мережевих властивостей нової – багатопольярної міжнародної системи. При цьому головними залишаться питання контролю за комунікаціями, джерелами постачання ресурсів і технологій. Постмодерна багатопольярна система міжнародних відносин складатиметься з кількох ієрархічних структур. Формування в цілому постялтинської системи міжнародних відносин відбуватиметься в складних умовах “багатопольярного протистояння” у взаємозалежному світі. Фактор взаємозалежності багатопольярної міжнародної структури вселяє оптимізм в умовах дії нового постмодерного міжнародного імперативу: “єдності світу в його різноманітності”, який достатньо враховує соціокультурну специфіку нашої країни та об’єм місця національним інтересам незалежної України.

Ключові слова: архетипіка, багатопольярна система міжнародних відносин, соціетальні характеристики.

© Афонін Е.А., Мартинов А.Ю., 2022

ISSN 1681-116X. Український соціум, 2022, № 2 (81): 15–31

15

Afonin E.A., Dr Habil (Sociology), Professor, head of the department of social and humanitarian technologies, Ukrainian Academy of Technology, 18/7, Kutuzova Str., Kyiv, 01133, Ukraine, email: bpafonin@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-7493-6907>, Scopus Author ID: 57216561810, Web of Science ResearcherID: C-6430-2017,

Martynov A.Yu., Dr Habil (History), Professor, leading researcher of the department of history of international relations and foreign policy of Ukraine, Institute of History of Ukraine, National Academy of Sciences of Ukraine, 4, Hrushevsky Str., Kyiv, 01001, Ukraine, email: martynov.andriy@gmail.com, ORCID iD: <https://orcid.org/0000-0002-9802-5980>

ARCHETYPICS OF THE MULTIPOLAR WORLD: FROM WAR TO PEACE

The authors used archetypal methodology to analyse the problem of the international relations multipolar system formation, which occurs against the background of full-scale armed aggression by Russia against Ukraine. Emphasis is placed on the phenomenon of security as a prerequisite for individual and collective activity, which is the keeper of the world history evolution, and knows various systems of international relations, their classification and typology: unipolar, bipolar, and multipolar. It is noted that after the collapse of the Soviet Union, Russia for an extended period, cultivated resentment about the American-centric world because of the Soviet defeat in the Cold War. According to the authors, the latter manifests the war of identities if we understand it as a hierarchy of values. Thus, the process of social change in the consciousness of Ukrainian society, which dates to the Orange Revolution (2004), is essentially a recreation of the preconditions of the former Cold War. According to the author's monitoring (1992–2022), it was then that substantial changes took place in the self-consciousness of Ukrainians: collectivist values gave way to individualist self-consciousness, resulting in radical institutional changes in society. However, unrealised public expectations in general for literally one (2005) year catalysed public consciousness in the inversion and pathopsychological state, which manifested itself in the phenomenon of "nonconformism" of the "Revolution of Dignity" (2013–2014). Significantly strengthened the pathopsychological state of environmental and reform factors influence. The Russian-Ukrainian war (2014–2022) became the final chord of the social transformation of the public consciousness of Ukrainian society. At the same time, the completion of transformational changes in Ukraine after the war, according to the authors, will coincide with the world's transition to a postmodern multipolar system of international relations. Moreover, suppose a block approach to national security characterises the modern approach, then in the postmodern conditions. In this case the international security system will be built by combining the hierarchical and network properties of the new - multipolar international system. At the same time, the main issues will remain control over communications, sources of raw materials and technology. The postmodern multipolar system of international relations will consist of several hierarchical structures. The post-Yeltsin system of international relations will occur under challenging conditions of "multipolar confrontation" in an interconnected world. The factor of the interdependence of the multipolar international structure inspires optimism in the conditions of the new postmodern international imperative: "unity of the world in its diversity", which considers the socio-cultural specifics of our country and embraces the national interests of Independent Ukraine.

Keywords: *archetype, a multipolar system of international relations, societal characteristics.*

Універсальною передумовою індивідуальної та колективної діяльності є забезпечення людської безпеки. І хоча більша частина людської історії відбувалася за умов перманентних війн, все ж досягнення миру завжди було ідеалом людського життя. Після війн переважно встановлювався новий баланс сил, закріплений відповідною системою міжнародних відносин. При цьому світова історія знає різні системи міжнародних відносин, в яких теоретики виокремлюють відповідну їм систему кри-

теріїв, а власне системи міжнародних відносин класифікують і типологізують як: однополярні, біполярні та багатопольярні.

Європа дає історичні приклади наявності декількох полюсів сили у певній системі міжнародних відносин. Так, після Тридцятирічної війни (1618–1648 рр.) між коаліціями католицьких і протестантських держав Європи встановилася Вестфальська (за назвою Вестфальського мирного договору) система міжнародних відносин. На час заснування це була суто європейська – однополярна система національних держав як головних суб'єктів міжнародних відносин. Проте вже за століття, за результатами наполеонівських війн в Європі, на Віденському конгресі у 1815 р. ця система перетворюється на багатопольосну європейську систему міжнародних відносин. На тому ж дипломатичному форумі було введено поняття “великої держави”, яка мала нести особливу відповідальність за безпеку та стабільність в Європі. Так склався “концерт” європейських держав з Великої Британії, Франції, Пруссії з 1871 р. Німецької імперії), Російської та Австрійської імперії, які визначали тогочасний баланс сил в Європі. Ця система міжнародних відносин існувала до Кримської війни (1853–1856 рр.), яка вирішила одні протиріччя між великими державами та сформувала нові протиріччя, що спричинило Першу світову війну (1914–1918 рр.) і водночас заклало передумови для багатопольярної Версальсько-Вашингтонської системи, гарантом якої мала стати Ліга Націй. Завершення Другої світової війни забезпечило формування Ялтинсько-Потсдамської системи міжнародних відносин (1945–1991 рр.), а після закінчення холодної війни під впливом зіткнення різних інтересів і гострих конфліктів почала формуватися нова система міжнародних відносин, яка ще не має офіційної назви. Вона утворюється на фоні розгортання процесу глобалізації, потужних технологічних змін, розвитку транспортних та інформаційних комунікацій. Типологічною ознакою формування нової системи міжнародних відносин є також суперечливий процес пошуку нової ідентичності багатьма народами, які здобули незалежність на уламках імперій. Тут вступають у взаємодію та конкуренцію між собою тенденції, спрямовані, з одного боку, до “неімперіалістичної консолідації” різних культур та етнічних ідентичностей у контексті “соціокультурної глобалізації”, а з іншого боку, до “стверджувального контрнаступу” старих і нових культурних форм ідентичностей. При цьому кожне суспільство формує власний тип культури, залежний від рівня його розвитку та прожитих суспільно-історичних циклів.

Французький дослідник Р. Арон визначив критерії багатопольосної та біполярної систем міжнародних відносин: “У першому випадку дипломатичне суперництво розгортається між кількома політичними утвореннями, які належать до одного класу. Тут можливі різні комбінації рівноваги, розриви відносин Альянсу належать до нормальних процесів дипломатії. У другому випадку два політичні утворення є настільки вищим класом за інші, що рівновага є можливою лише у формі двох коаліцій, причому більшість середніх і малих держав змушені приєднуватися до табору котроїсь з двох великих держав” [1, с. 112].

Після розпаду СРСР в Росії культивувався ресентимент щодо американо-центричного світу як наслідку радянської поразки у холодній війні. У листопаді 2021 р. Росія висунула ультиматум США і НАТО щодо “демонтажу” інфраструктури

НАТО у Східній Європі. У цьому контексті Україна розглядалась як об'єкт "військово-технічної відповіді" ліберальному Заходу. Путінський режим розглядав війну як інструмент свого утримання при владі.

Позиція Росії в її інверсійному (до радянського минулого) стані цілком відповідає імперативам епохи модерну, який культивував блоковий підхід до забезпечення безпеки. Постмодерна ж система міжнародної безпеки вибудовується на основі поєднання ієрархічних і мережевих структур міжнародної системи. Проте становлення нової системи міжнародної безпеки ускладнюється різними факторами: інерційним опором політики та політиків будь-яким змінам; консервацією традиційної психокультури в політиці, що діє за принципом: один суб'єкт виграв – інший програв; не всі суб'єкти міжнародної спільноти беруть участь у прийнятті рішень; дисципліна підтримується внаслідок сили та приниження; зроблені помилки не визнаються, що продукує почуття незахищеності від образливих і насильницьких дій; ігнорується аналіз досвіду конфліктів, що виникають. На наших очах зникає світ, заснований на правилах. Домінантним інструментом вирішення конфліктів є сила у всіх її проявах.

Народження багатополярного світу постає сьогодні: на наших очах формується майбутній світ конкуруючих військових блоків.

У сучасній науковій літературі домінує точка зору, що колективні правила для гармонізації індивідуальних інтересів працюють до того часу, поки працюють інструменти та сили примушення до їх виконання і наявний центр легітимного лідерства, міцний колективний консенсус, чого по факту немає в [нинішньому – авт.] анархічному міжнародному середовищі [2, с. 2]. Відсутність згаданих передумов призводить до того, що не спрацьовують механізми міжнародних організацій, які мали запобігти збройній агресії Росії проти України. Водночас з 24.02.2022 р. Україна опинилася в центрі міжнародних процесів з кристалізації нової багатополярної системи міжнародних відносин із збереженням лідерства Заходу [3, с. 1]. В умовах, що постають, будь-яка соціальна організація, за визначенням Я. Щепанського, може розглядатись як "система зразків діяльності індивідів, підгруп та інститутів, засобів соціального контролю, соціальних ролей і систем цінностей, які забезпечують спільне життя членів суспільства, гармонізують їхні устремління й дії, встановлюють допустимі способи задоволення потреб, вирішують проблеми та конфлікти, які виникають у спільному житті" [4, с. 110]. Історично сформована соціальна структура суспільства стає критерієм зрілості суспільних відносин та її соціальної ідентичності. Для українського суспільства, принаймні від часів Великого князівства Литовського, властивою була відсутність значущої свідомої національно орієнтованої еліти, а також середніх прошарків суспільства. Це стало наслідком слабого розвитку міської культури. Водночас пам'ятаймо, що соціальне становище та соціальна позиція різних суб'єктів не завжди є тотожними. Адже соціальне буття аксіоматично та автоматично не визначає "соціальну свідомість". Натомість вплив на видиму історію здійснюють архетипи масової свідомості, які розглядаються як "глибинний психосоціальний конструкт інформаційно-енергетичної природи" [5, с. 24]. При цьому кожний окремо взятий архетип є лише мертвою формою поза зв'язком з іншими. Серед 15 архетипів, описаних у праці О. Донченко та Ю. Романенка (автори звертають увагу на їхню спорідненість з візан-

тійськими архетипами), особливо впливовими для української історії були архетипи: “вічного учня”, що відповідає потребі наздоганяючого розвитку, архетип “героїзованого злочинця”, архетип “домінування уречевленого над процесуальним”, архетип “обрядності та імітативності”, архетип “вічного повернення”, архетип “анігіляційної рівності”, архетип “ідеалізації старовини”, архетип “тотожності істини та влади”, архетип “марності буття”, архетип “вічної правди”, архетип “звеличення юродивого” [5, с. 170]. Всі ці архетипи розглядаються авторами як глибинні фактори, які впливають на суспільно-історичні процеси в країні.

К.-Г. Юнг ввів у 1919 р. поняття “архетип колективного несвідомого” та стверджував, що архетип є незмінним феноменом. Водночас ментальні характеристики людей і спільнот, як і їх ідентичності, не є раз і назавжди заданими. На користь цієї гіпотези свідчить той факт, що у глобальному історичному контексті за первісним суспільством, якому було властиве саме жіноче начало – матріархат з властивими йому емоційно-вольовими проявами (рефлексії на зовнішню, об’єктно-матеріальну сутність предметів і речей; установки на соціально значущу або моральну поведінку; схильності до оціночно-вольової дії; вияву інтуїтивно-образного мислення; фаталізму та схильності приписувати відповідальність за результати своєї життєдіяльності зовнішнім силам; тяжіння до реалізації соціокультурних ролей, традиційно віднесених до жінки – функціонування, відтворення, збереження цілісності тощо) йде доба народження перших цивілізацій, які пов’язані з проблематикою соціальної нерівності, війн за перерозподіл ресурсів і впливів, що ідентифікуються з патріархатом і властивими йому проявами (рефлексії на внутрішню, суб’єктно-ідеалістичну сутність предметів і речей (ідеалістична картина світу; установки на утилітарні цінності – матеріальну користь, економічну ефективність тощо; схильності до дії як наслідку розумного розрахунку; схильності до сенсорно-логічного стилю мислення; схильності до самоконтролю своєї діяльності; схильності до реалізації соціокультурних ролей, традиційно віднесених до чоловіка – розвиток, вихід за межі цілого, зв’язок із зовнішнім світом).

Сьогодні ми можемо стверджувати, що життя людини сучасного суспільства є системою циклів, які вона відтворює як ритуали. Проте на відміну від первісного суспільства, де сакральні ритуали були простим способом адаптації людей до природних космічних циклів, нинішня – більш складна організація сучасного життя зумовлює людей і суспільство до нехтування природною ідеєю циклічності та зловживання спрощеними моделями лінійного і прогресистського підходів.

Водночас дедалі “суб’єктивується” сучасний світ і наростає посилення в ньому “тенденцій локалізації”, актуальнішим стає погляд на історичний процес як зумовлений психологічним фактором. На думку С. Московічі, “психічне (вірування, пристрасі тощо) частіше, ніж це прийнято вважати, лежить в основі соціального (суспільних структур, продуктів, інститутів тощо)” [6, с. 7].

У зазначеному контексті автори вже 20 років просувають аналітико-синтетичну “модель універсального епохального циклу”. У ній термін “універсальний” розуміється не як тотальний, тотожний всім процесам та явищам, а у сенсі предмета Універ-

сальної історії, яким є розвиток Всесвіту з послідовно утворюваними якісно новими психосоціальними реальностями, в яких розвиток “живої” природи, соціальної та психічної її форм є складовими єдиного процесу.

На відміну від циклів “неживої” природи, складові яких (періоди) є симетричними, повторюваність циклів і складових еволюції соціально-історичних епох є асиметричною¹. При цьому симетричні цикли відповідають моделі маятника в той час, як ритміка соціально-історичних циклів є асиметричною й асинхронною. Авторами статті доведено (1992 р.), що соціально-історичним системам – людині, суспільству, цивілізації притаманні 5 циклів розвитку, кожен з яких складається з 2-х “соціально-нормативних періодів” і 2-х “перехідних станів”. Водночас ці соціально-історичні системи перебувають під впливом різноманітних циклів різної складності та ієрархії: від великих космічних до малих фізіологічних. З огляду на це, автори монографій “Суспільний розвиток від Різдва Христового” (2000 р.), “Велика розтока” (2002 р.), “Великая коэволюция” (2003 р.), “Соціальні цикли” (2008 р.) [8–11] висунули робочу гіпотезу щодо підпорядкованості менших за ритмом і періодичністю циклів великим циклам, які розгортаються на верхніх щаблях ієрархії. Порушення декількох циклів нижчих щаблів ієрархії може порушити динаміку розгортання великих циклів. Вікові когорти соціокультурної соціалізації можуть бути аналогами для розуміння ієрархічно вищих типів історичного розгортання соціальних циклів.

Національно-державний цикл є більш тривалим, ніж особистісний, але він менш тривалий за цивілізаційний. Він може бути незавершеним, якщо внаслідок несприятливих історичних обставин певний національно-державний суб’єкт втратив самостійність і розвивається у складі іншого суб’єкта, найчастіше якоїсь імперії. Його основу складає цикл розвитку суспільства, сенс якого полягає у розкритті смислу адаптації суспільства до навколишнього середовища в цілому та у послідовній адаптації зовнішньої природи до своїх потреб зокрема, а також перебудови іманентної сутності людської природи в цьому процесі.

Цивілізаційний цикл є найтривалішим. Його ритм залежить від ритміки більшості національно-державних утворень, які входять до соціокультурного ареалу певної цивілізації. М. Данилевський, О. Шпенглер, П. Сорокін, А. Тойнбі досліджували саме цей феномен цивілізаційної циклічності. З точки зору великих історичних циклів епіцентром цивілізаційного процесу спочатку був Схід, а потім – Захід.

Мета статті – дослідити за допомогою епістемологічних можливостей авторської “моделі універсального епохального циклу” проблематику архетипіки багатополярного світу, що постає в умовах розгортання повномасштабної збройної агресії Росії проти України.

¹ В лекції проф. Е. Афоніна “Соціальний релятивізм або соціологія перехідної доби суспільного розвитку”, прочитаній 22.10.1998 р. 400 читачам Національної бібліотеки імені В.І. Вернадського, ця особливість “живої” (в тому числі соціальної) природи була названа автором “принципом [Луї] Пастера-[П’єра]Кюрі” – на честь французьких науковців-природників, які досліджували фізико-хімічну природу кристалів і виявили “оптичну активність” органічних кристалів (“живої” природи), їх спроможність до поляризації сонячного світла [7].

У процесі соціальних трансформацій різні соціальні суб'єкти мають не лише специфічні цілі, але й стикаються з різними проблемами. У результаті складної взаємодії різних за типологією соціальних суб'єктів та об'єктів змін, складних соціально-психологічних феноменів раціонального та емоційного, динамічного та статичного, унікального та універсального, інноваційного та традиційного на завершальному етапі перехідних епох формуються нові епохальні ціннісні установки та відбуваються докорінні зміни у ментальності суспільств, націй та індивідів. Перехідні епохи змінюють соціальну реальність, яка становить нові закономірності соціального розвитку. Внаслідок важких соціальних потрясінь, які класик соціології трансформації П. Штомпка називає “соціальними травмами”, виникає криза самоідентичності на особистісному, національно-державному та “світ-системному” [12] (глобальному) рівнях.

Одним з головних результатів авторських досліджень стала аналітико-синтетична модель “Універсальний епохальний цикл”, яка дає підстави стверджувати, що “соціально-циклічна” історія України становить 2,5 циклу розвитку, Росії – 1,5 циклу, Білорусі – 1 цикл, які охоплюють відповідно п'ять, три і дві історичні епохи. При цьому кожен повний соціально-історичний цикл будь-якої національної історії за свою мету має якісне покращення умов існування конкретної соціальної спільноти як системи через відтворення та розвиток у ній мережі соціальних зв'язків. Соціальний механізм досягнення зазначеної мети функціонує завдяки осмисленню та визначенню суспільних цілей розвитку, тобто ідеального образу актуального і майбутнього результату спільної соціальної діяльності. Останнє передбачає вибір пріоритетів і визначення завдань як суспільством у цілому (у форматі національної ідеї), так і окремими різного типу соціальними суб'єктами. Втілення таких завдань здійснюється через розподіл різних соціальних ролей, які покликані сприяти реалізації актуальних та перспективних соціальних потреб. При цьому сучасна постмодерна Європа переважно пристосовує своє минуле до потреб сьогодення (тут і тепер), в той час як традиційне суспільство (модерної доби та доби відродження), навпаки, спрямоване на майбутнє, але адаптує його до стандартів старовини. Можна також стверджувати, що корінням часів Стародавнього Риму живиться властивий новій постмодерній європейській субцивілізації такий соціокультурний феномен, як сталий розвиток з властивими йому рисами: динамічне зростання міст і міської культури (хоча появою міст ми маємо бути вдячні Грецькій античності); розвитком університетів, прообразом яких стала Платонівська академія; становленням інтелектуальної еліти, яка виросла з мислителів Греції; розорення селянства та придушення народної культури, поява протестантського символу віри, сім'ютичне різноманіття, дух конкуренції та устремління до новизни, фінансова та промислова революція.

Кардинально відмінним від “європейства” можна назвати середовище східно-православної цивілізації, яка історично відрізняється від західноєвропейської цивілізації за обсягом території, природно-кліматичними умовами, статусною ієрархією, уявленнями про право та соціальний порядок, особливостями накопичення соціального капіталу та еволюції соціальних інститутів. Відголоски європейської релігійної Реформації та поширення раціональних ідей Просвітництва наклали свій відбиток на українську історію, радикально відокремивши її від історії Московщини з її

візантійсько-ординською традицією. Зазначена специфіка цивілізаційного розвитку суттєво вплинула на циклічні закономірності соціально-історичного розвитку України [13, с. 412–413].

Дедалі з переходом України до постмодерної сучасності більш впливовими на українську суспільну свідомість стають накопичені нею та споріднені з європейською історією, архетипічні коріння уявлень про добро та зло, обов'язок і відповідальність, справедливість і ставлення до смерті, щастя та сенс життя, совість і сором тощо. Відповідно, ці архетипи відтворюють фонд наповнених європейським смислом символи. Оскільки архетип є феноменом людського несвідомого, який проявляється в культурі та релігії, то йому властива певна соціально-історична динаміка, яка має свої закономірності.

Більше того, здається, що й в “світ-системному вимірі” сьогодні настають необхідні й достатні умови для висунення гіпотези щодо системоутворюючого впливу на сучасну постмодерну реальність архетипних характеристик становлення нової багатопольярної системи міжнародних відносин.

Обриси і критерії нової – постмодерної (багатопольярної) системи міжнародних відносин у моделі Універсального епохального циклу. Традиційні уявлення про цикли пов'язують кінцеву фазу розвитку з повторенням початкової. А цикл розглядається як сукупність пов'язаних між собою явищ, процесів, що відбиває завершене коло розвитку протягом певного часового періоду. У рамках же конкретного соціального циклу, зокрема циклу розвитку національної і цивілізаційної історії, вирішуються специфічні завдання, які висуває на порядок денний певний (провідний) тип соціально-історичної діяльності.

У цілому можна класифікувати та виокремити принаймні сім таких типів (форм) діяльності: економічну, політичну, правову, релігійну, моральну, наукову, мистецьку. Зазначені типи соціально-історичної діяльності переважно перебувають у стані взаємних протиріч: між моральними оцінками та правовою діяльністю, між політичними умовами та потребами економічної діяльності, між наукою та релігією тощо.

Таким чином, перші повні цикли національної історії, на нашу думку, мають сприяти своєрідному кодуванню перспективної історичної програми розвитку соціуму. Вирішуються завдання постановки масштабної проблеми, пошуку оптимальних шляхів її вирішення, формування соціальних механізмів організації вирішення проблеми, а також своєрідного соціально-історичного контролю якості зазначеного вирішення з можливим наступним виправленням зроблених помилок. Зокрема, в контексті порівняння історичних шляхів розвитку західноєвропейської та східно-православної цивілізацій можна вести мову про намагання другої копіювати досвід прогресистського розвитку першої. Відповідно, заради цього завдання мають вирішуватись на рівні накопичення економічного потенціалу для формування капіталістичних відносин (для східно-православної цивілізації вирішення зазначеної проблеми ускладнюється відсутністю системи колоніальних володінь та уявлень про неможливість “і капітал здобути, і святість зберегти”), раціоналізації суспільного життя, його секуляризації, демократизації тощо.

Наукове осмислення універсального та унікального в процесах соціальної трансформації штовхає дослідників постмодерної сучасності на активне використання міждисциплінарних досліджень, прагматику наукового знання й активне використання циклічної парадигми, яка забезпечує адекватні прогностичні сценарії. Адже розуміння циклічної природи соціально-історичних змін іманентно їй притаманно і тому, перефразовуючи думку Ф. Бекона, дозволить ефективно керувати соціально-інституційними трансформаціями.

Кожний з потенціальних п'яти універсальних епохальних циклів, притаманних трьом типам історичних суб'єктів (людині, суспільству, цивілізації) утворюють два нормативні періоди і дві перехідні фази розвитку, кожна з яких по чергово змінює одну одну. В ідеальній моделі епохального циклу "революція" є своєрідним підсумковим і початковим пунктом розвитку соціальної системи. Саме на цьому етапі циклу узагальнюється попередній період історії і водночас здійснюється вибір нового шляху розвитку. На цьому етапі формується головне завдання, яке має бути розв'язане протягом всього універсального епохального циклу.

Провідний вид діяльності під час революції пов'язаний зі становленням емоційно-вольової та мотиваційної сфер особистості або суспільно-політичної сфери суспільного життя. Вона проявляється у збільшенні поля соціальної свободи від обов'язків і пут старого соціального устрою. Цей перехідний час також пов'язаний з радикальною зміною соціетальних характеристик суспільства. Саме на зазначеному етапі розгортання циклу свобода індивіда врешті-решт стає об'єктивно обмеженою станом "війни всіх проти всіх", який породжує якісно нову тоталітарну політичну систему.

Водночас відбуваються флуктуації ступеня свободи від анархії до диктатури. Внаслідок цього в соціокультурній сфері відбуваються важливі процеси, пов'язані із запереченням символів, норм і цінностей попередньої епохи. Радикально змінюється вся соціокультурна система, в якій активно формується "нова мораль", яка часто шокує оточуючих, є неприйнятною для багатьох, але поступово з переходом до "інволюційної статичності" поширюється і стає домінуючою. Час тривалості революційного етапу епохального циклу залежить від соціокультурної специфіки розвитку певного суб'єкта.

Епохальний період "інволюція" має смислове історичне наповнення в засвоєнні складовими соціальної системи (особистістю, суспільством, цивілізацією) нових загальносистемних якостей, народжених суспільством під час *(революційного) перехідного стану системи*. *Інволюційний період* певною мірою нагадує час, необхідний для соціалізації поколінь. Для зазначеного етапу характерним є згорання соціальних процесів у просторі, спрощення соціальної структури, утвердження традиціоналізму. Таке суспільство має гомогенну природу, статичну соціальну норму і "закритий" характер, завдяки чому підтримує соціальну стабільність. Ступінь свободи індивіду в такому суспільстві обмежений впливом колективу.

Визначальною є морально-етична складова розвитку. Суспільство на цьому етапі намагається зміцнити власні традиційні засади, а особистість, навпаки, готується в майбутньому протипоставити себе суспільству. Посилення колективістської моралі

висуває на перший план суспільно важливі цілі та інтереси. Переважає емоційно-чуттєва поведінка людини, більшість орієнтована на зовнішній соціальний контроль. У соціокультурній сфері спостерігається поступове засвоєння та використання нових соціальних символів (державної влади, суспільного багатства, державного престижу), стверджується новий кодекс поведінки, який стає “класикою” та заперечує як “реакційні” або неприйнятні стилі та мову контркультури. Саме остання є краплиною, яка точить каміння традиції, набирає сили імовірність настання наступного перехідного стану соціокультурних змін.

Тож новий (перехідний) стан “кoeволюція” стає “поворотною точкою” або фазовим переходом від нормативного періоду “інволюції” до нормативного періоду “eволюції”. Провідним соціально-історичним суб’єктом, який народжує перехідна доба “кoeволюції”, є індивідуальний (самодостатній) суб’єкт “Я”. Відповідно, набувають змін нормативи соціальної поведінки, соціальні інститути, напрямок соціальних процесів ніби дзеркально доповнює відповідні тенденції та закономірності докризового стабільного періоду “інволюції”.

Індикатором кoeволюційного перехідного стану розвитку є справжній вибух індивідуальної активності. Поступово визначальним чинником соціального життя стає якість інновацій. Порядок починає переважати над хаосом. Впевнено вступає в силу суб’єкт “Я”. У соціокультурній сфері офіційна символіка культури та символи контркультури поступово змінюються місцями. З’являться нові теми для творчості. Саме ці чинники стають визначальними для наступного еволюційного етапу розгортання епохального циклу.

Нормативному періоду “eволюції” властивий інтенсивний розвиток соціетальних процесів у просторі та часі, ускладнення соціальної структури та підвищення ступеня інноваційної діяльності. Головною характеристикою періоду eволюції стає усталеність змін. Дедалі відбувається розкріпачення індивідуальної активності. Посилюється когнітивний компонент психологічної структури особистості, що робить суспільство раціональним. Переважають особистісні інтереси й індивідуально-психологічні особливості людей детермінують соціальні процеси, явища та інститути.

З кожним епохальним циклом соціально-історичний розвиток людини, суспільства, цивілізації переходить на якісно новий щабель розвитку, а з eволюцією створюються передумови для становлення нової соціальної системи. У соціокультурній сфері розквітають тисячі нових стилів. Плюралістичними стають норми соціального життя та ієрархія символів. Водночас екстремум еволюційного періоду розгортання циклу поступово готує соціальну систему до нових революційних випробувань.

У форматі циклічної парадигми слід відмовитися від стереотипів лінійного розвитку, адже ритм соціального життя є завжди нерівномірним. Інверсія може розглядатись як важливий соціокультурний феномен. Соціокультурний цикл може бути незавершеним або перерваним внаслідок різних іманентних щодо суб’єкта та зовнішніх історичних обставин. Під дією цих обставин може порушуватися ритм розгортання зазначеного циклу. Йдеться про дихотомію особистісного, суспільного (національно-державного) та цивілізаційного циклів, які перебувають у стані залежності не лише

один від одного, але й від інституційних соціокультурних, політичних, економічних, психологічних та інших циклів.

Внутрішня соціокультурна ідентичність формується в умовах взаємодії різних ідеологічних чинників (ідей, вірувань, теорій), а зовнішній вплив, який здійснюється через систему світової економіки та міжнародних відносин, є особливо визначальним для соціальних структур, які перебувають у складному стані трансформації.

Суттєві зміни зовнішнього соціального середовища провокують динамічні зрушення у внутрішній соціальній природі. Врешті-решт історична доля кожного конкретного народу залежить від його спроможності зберігати, розвивати й відновлювати власну соціальну природу та від здатності адаптуватись до змін, які неминуче відбуваються у його власному життєвому просторі.

Циклічна парадигма української суспільно-історичної системи. Перший епохальний цикл історії України пов'язаний з історією князівського періоду. Революційний етап зазначеного циклу ідентифікується з освоєнням торговельного шляху “з варяг у греки”. Це час завойовницьких походів. Початок інволюційного періоду, пов'язаний із засвоєнням нових цінностей. Він нами розглядається крізь призму прийняття християнства за візантійським обрядом, тобто з визначенням цивілізаційної належності України-Русі. Проте, на думку М. Грушевського, українські землі внаслідок цього втрачають власний ритм історії. Усихання візантійських джерел культури, до якої належала й Україна-Русь, не дозволили їй знайти свій ритм ані в католицькому, ані в протестантському цивілізаційних циклах [13, с. 1507]. Перехідні процеси коеволюційної фази зазначеного першого епохального циклу розгортались в умовах монголо-татарської навали, коли Україна-Русь перетворилась на своєрідний захисний рубіж Європи. Еволюційна фаза першого епохального циклу формувалася в історичному полі існування українських земель у складі Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. У 1362 р. на річці Сині Води була розгромлена монголо-татарська орда. Водночас військові успіхи, підкріплені Кревською унією (1385 р.) між Великим князівством Литовським і Польським королівством послабили православну ієрархію. Це відкрило дорогу до українських земель католицьким місіонерам, посилило західний вектор в їхній культурі та стимулювало міжконфесійне протистояння [8, с. 224].

У цілому становлення української нації як історичної спільноти людей, яка характеризувалася цілісністю (спільністю) економічного життя, мови, території, особливостями культури й побуту, психологічного типу та самосвідомості, відбувалося доволі суперечливо. Українські землі були прикордонням трьох імперій Австро-Угорської, Османської та Російської. Економічне життя на цій території розвивалось уповільнено, що не сприяло посиленню національної еліти. Надлишок робочої сили та земель не спонукав до інноваційної активності. Переважала прив'язаність соціуму до архетипу матері-землі. Тож пануючим ставало буття традиційного суспільства, внаслідок чого відбувалось уповільнення розвитку раціоналістичного мислення.

Революційний період другого епохального циклу започаткували народно-визвольні повстання на чолі з Б. Хмельницьким (1648–1654 рр.). Інволюційний період цього

циклу був пов'язаний з початком Руїни та інкорпорації українських земель до складу Росії й Польщі. Власна динаміка української національної історії була в черговий раз порушена. Неодноразово в історії України прямою ставала загроза втрати її персональної та групової самоідентифікації. Впродовж XVII та частини XX ст. етнічні українські землі були поділені між сусідніми державами. У 1754 р. Україна була економічно інкорпорована до Російської імперії, що стало рішучим кроком до скасування козацької автономії й уповільнення власної національної історії України у відповідності до закономірностей російської історії. Будучи вже в тенетах другого російського епохального циклу Україна після скасування кріпацтва (1861 р.) мала потрапити у *коеволюційний (перехідний) стан свого власного – третього епохального циклу*, сповненого спробами проведення буржуазно-демократичних реформ, щоправда, у межах Російської імперії, але ця історична хода була перервана революційними подіями російської Жовтневої соціалістичної революції (1917–1921 рр.).

Таким чином, *еволюційний період третього епохального циклу* України, який не відбувся, був на цілий цикл загальмований Росією в межах реалізації її політики “воєнного комунізму” та громадянської війни. Надалі давалася взнаки об'єктивна специфіка зазначеного історичного періоду, властивих процесу мобілізації наздоганяючого розвитку. Це особливо помітно на прикладі трансформації традиційного українського селянського суспільства в “некапіталістичне” індустріальне, що зберігає при цьому специфічні риси багатокладності: від форм квазідержавного рабства в концтаборах, дрібнобуржуазного сільськогосподарського виробництва часів “нової економічної політики” до елементів “державного капіталізму”. Таке соціально-історичне життя формувало відповідну ціннісну суспільну систему. Домінуючим ставав авторитарний соціально-психологічний тип особистості, який бунтував проти слабкої на той час радянської влади. Внаслідок цього авторитарна особистість і відповідні авторитарно налаштовані народні маси, з одного боку, і авторитарна влада, з іншого боку, знайшли одне одного у форматі тоталітаризму. Комуністичний період вітчизняної історії характеризувався того часу своєрідним симбіозом ідей православної ідентичності та служіння великій меті як надзвичайно цінній ідеї. Внаслідок цього емоційність переважала над раціональним сприйняттям дійсності. У цілому інволюційний період (для Росії – другого епохального циклу, для України – третього епохального циклу) радянської доби був пов'язаний з вирішенням спільних завдань індустріального розвитку. Загальна націоналізація об'єктів власності, колективізація сільського виробництва, секуляризація духовного життя не залишали людині іншого вибору, крім директив плану. Володіючи надзвичайною родючістю не тільки хліборобської, але й духовної ниви, Україна була прикладом невтомного постачання елітних кадрів союзним (російським) державним відомствам. Тож це сумно позначилось на становищі національної еліти.

Коеволюційний (перехідний) стан третього епохального циклу розпочався для України з моменту розпаду СРСР (1991 р.) і третьою спробою розбудови національної держави. Велика кількість жертв, колосальні соціальні потрясіння вітчизняної історії XX – початку XXI ст. суттєво підірвали віру українців у суспільний прогрес, стиму-

лювали в суспільстві настрої песимізму та розчарування. Виникла соціальна аномія, що її описує Е. Дюркгейм [14]. Відбувається руйнація сталих соціальних зв'язків і уповільнене становлення нових. Падає ступінь соціальної довіри. Пануючою стає ментальність деструктивного індивідуалізму. Соціальні процеси в українській історії долали численні зовнішні та внутрішні перешкоди й обмеження революційними ривками (модель наздоганяючого розвитку). Зазначена модель соціального розвитку вимагає істотних сил і витрат (із сумнівною підсумковою продуктивністю) величезних матеріальних і духовних ресурсів. Спостерігаємо чергування періодів високої соціальної напруженості з катастрофічними переходами до соціальної апатії. Звичайно із соціального хаосу та політичного протистояння відразу не може з'явитись збалансована усталена соціальна система. Будь-яка система управління повинна мати більш високий ступінь організації соціального порядку, ніж система, якою вона намагається керувати. Перехідний стан, який розпочався з розпадом СРСР, пройшов своєрідні реперні точки неповернення. Цими історичними подіями стали “Помаранчева революція” (2004 р.) та “Революція Гідності” (2013–2014 рр.), після якої розпочалася російська агресія проти України. Війна стала саме тим фактором “Х” для завершення процесу становлення нових соціетальних якостей українського суспільства.

Циклічна парадигма повертає надію на віру в можливість відновлення ідеї спільного для всього суспільства соціального проєкту, який продукуючи віру в майбутнє, спиратиметься на кращі сторінки минулого. Адже, “втративши віру в майбутнє, ми втратили б наше минуле: воно стало б минулим мертвої цивілізації” [9, с. 6].

Російська історія має 1,5 циклу свого розвитку [8, с. 229–231], Білоруська – лише один повний цикл [8, с. 231–233], що наповнюються їх власними, неповторними суспільними історіями. Відповідно, під час соціокультурної взаємодії всіх трьох національних історій вмикалися різні історичні досвіди народів цих держав, які суттєво впливали на становлення їх національних ідентичностей. Активна фаза війни 2022 р. не тільки стимулювала актуалізацію історичного досвіду всіх трьох періодів (зокрема, Київської Русі, Козаччини, Ординського ярма тощо), але й по-різному виявляє себе сьогодні під час розгортання воєнних дій.

У монографії “Українське диво: від депресії до соціального оптимізму” [15] автори привернули увагу до тенденцій щодо інституційного завершення нинішніх суспільних трансформацій, які пов'язані з новим феноменом “української самодостатності”, якісно близьким європейським цінностям. Перші прояви цього феномену в Україні з'явилися вже під час конституційної кризи (1995–1996 рр.), яка актуалізувала в українській свідомості архетипи Орача, Матері-Берегині, Захисника-Героя, сприяла появі масового соціального феномену “Помаранчевої революції” (2004 р.), яка стала часом народження в Україні нового психотипу людини – самодостатнього українця, загальна чисельність якого становила на цей час 21,3% [15, с. 271]. Під час “Революції Гідності” (2013–2014 рр.) новонароджений самодостатній український громадянин пройшов випробування боротьбою за гідність та справедливість, а з початком повномасштабної збройної агресії Росії в Україні (2022 р.) він вже становив 24,5%, а на початок 2023 р. очікується, що він зросте до свого граничного значення – 38%.

Слід зазначити, що природою сучасної соціокультурної ідентичності є особистісна самоідентифікація. На думку французького психолога С. Московічі, “особиста ідентичність є однією із соціальних репрезентацій самовизначення” [6, с. 10]. Натомість різноманітність соціокультурної ідентифікації в сучасному суспільстві провокує справжню війну знакових символів, які стимулюються семантичними непорозуміннями. Ситуацію ускладнює динамічна природа ментальних характеристик людей, зокрема зміна жіночих (екзекутивність) на чоловічі (інтенціональність) домінанти свідомості та поведінки. Свідченням творчого чоловічого начала в процесі народження європейської цивілізації доби нової історії є зростання міст, які стали базою розвитку міської раціональної культури (середньовічні університети), дух суперництва (конкуренції вільного ринку), устремління до відкриття нових земель (початок колонізації), використання наукових відкриттів з метою удосконалення засобів ведення війн, фінансова та промислова революції, які сформували тип модерного капіталізму. З його появою соціальні трансформації стають дедалі динамічними, а їхні наслідки – складнішими для прогнозування.

На межі ХХІ ст. у нинішньому перехідному стані перебувають не лише окремі національні держави, локальні цивілізації, але й зовнішнє щодо них середовище – світ-система (людство або глобальна цивілізація). Потенціал цієї глобальної взаємодії завжди є більшим за потенціал суб’єктів, які впливають один на одного². При цьому на нинішньому історичному етапі, коли перехідний стан визначає зміст розвитку не лише на національно-державному, але й на глобальному рівнях, якість кінцевого результату формується за ще більш складних обставин. Найбільша інтенсивність соціокультурної взаємодії між локальними цивілізаціями припадає на критичні точки (фази) розгортання універсального епохального циклу. Зовнішні та внутрішні впливи на динаміку та напрямок соціокультурних змін фактично є взаємопов’язаними. Кожен тип впливу, так би мовити, коректує інший. Внаслідок соціокультурної взаємодії подібного типу відбувається взаємодія між різними цивілізаціями.

Натомість Європа переважно сприймала Росію як не дуже зрозуміле і від того, можливо, соціокультурно вороже Інше. Таке становище можна пояснити й тим, що формування Російської імперії призвело до того, що в цьому “котлі” опинилися різні народи. Внаслідок цього вони тривалий час не могли виокремитися та стати самостійними суб’єктами історичного процесу, адже ще російський філософ В. Соловйов слушно наголошував, що “перш ніж здійснити у собі загальнолюдський ідеал, нації повинні самі скластися та визначитись із своєю самостійністю” [16, с. 266]. Майбутня поразка Росії у війні з Україною (2014–2022 рр.) має актуалізувати процес національної самоідентифікації народів колишньої Російської імперії.

Становлення адекватної сучасності соціально-політичних механізмів ефективної представницької демократії ускладнюється аномією старої системи соціального конт-

² Ця особливість Сучасності називається емерджентністю (Див.: Емерджентність. URL: <https://www.wikiwand.com/uk/%D0%95%D0%BC%D0%B5%D1%80%D0%B4%D0%B6%D0%B5%D0%BD%D1%82%D0%BD%D1%96%D1%81%D1%82%D1%8C>).

ролю, яка відійшла від історичної арени, роз'єднала “молоду” пострадянську демократію та етичні цінності. А демократія без етичних механізмів соціального контролю найчастіше вироджується в охлократію. Це ставить проблему чіткішого розуміння соціальної феноменології авторитарних режимів. Говорячи про феномен авторитаризму слід мати на увазі, що авторитаризм є складовою структури перехідних процесів, на відміну від тоталітаризму, який є властивим для стабільних соціальних станів. Крім того, авторитаризм є феноменом інверсійних (зворотних) процесів, які розгортаються в контексті соціальних трансформацій. У кожній країні він має свою специфіку і тривалість. Сутнісні політичні характеристики соціальної системи залежать від попереднього досвіду національної історії та актуального на зазначений момент перехідних процесів соціально-психологічного стану суспільства. Без виходу російського суспільства з нинішнього стану конформізму неможливо розраховувати на його демократичну трансформацію у будь-якому вигляді.

Висновки та перспективи подальших розвідок. На якому фундаменті відбуватиметься відбудова європейської безпеки після війни Росії проти України? Що має підкріпити норми та принципи міжнародного права? Ключовими питаннями залишаються контроль комунікацій, джерел ресурсів і технологій. Постмодерна багатопольярна система міжнародних відносин складатиметься після російсько-української війни з декількох (п'яти-шести, як вже зазначала у 90-х роках ХХ ст. світова аналітика) ієрархічних структур, кожна з яких: по-перше, буде трансформована на нових засадах в окремий військово-політичний блок; по-друге, в цілому складатиметься мережа взаємодії держав, які є регіональними лідерами у своїх регіонах. У глобальному масштабі нинішня російсько-українська війна може перетворитись на Третю світову у випадку нападу Китаю на Тайвань та війни Ірану з Ізраїлем. В цьому контексті актуальним стає попередження І. Валлерстайна про глобальну соціальну кризу, результатом якої стане народження нової соціальної системи. Саме системний цивілізаційний характер кризи дає підстави стверджувати, що її подолання не буде результатом простих – “соціально-інженерних” зусиль. Росія сьогодні відверто шантажує Німеччину та Францію перспективою війни на виснаження України. Відкритим залишається питання, наскільки Європейський Союз здатен витримати цей шантаж. Адже постачання американської оборонної зброї українській армії Росія фактично розглядає як привід для розширення збройної агресії на Донбасі з метою пробиття сухопутного коридору до Криму. Зрозуміло, що такий сценарій остаточно руйнує нинішню систему безпеки Європейського Союзу, позаяк загрожує припиненням постачання газу та напливом біженців з України. Повномасштабна збройна агресія Росії в Україні перешкоджає китайській економіці стати першою в світі. Побоюючись надмірного посилення Китаю, Захід ще більше не хоче територіального розпаду Росії. Мова може йти про висунення передумов зняття санкцій з Росії у випадку демократизації її політичного режиму та децентралізованої моделі федералізму, наприклад, на перехідному етапі близького до конфедерації.

Становлення постялтинської системи міжнародних відносин надалі відбуватиметься у складних умовах багатопольярного протистояння у взаємозалежному світі.

Саме фактор взаємозалежності залишає надію на раціональне рішення щодо інспірування “консенсуального принципу” розв’язання нинішнього конфлікту з урахуванням національних інтересів Соборної України. У подальшому силові способи розв’язання конфліктів мають органічно доповнюватися новими суспільними смислами у формуванні “посттрадиційних” колективних ідентичностей.

Список використаних джерел

1. Арон Р. Мир і війна між націями. Київ: МП Юніверс, 2000. 686 с.
2. Омелянчук А. Російсько-українська війна. Промежуточные геополитические выводы. *Хвиля*. 05.04.2022. URL: <https://hvylya.net/analytics/250281-rossiysko-ukrainskaya-voyna-promezhutochnye-geopoliticheskie-vyvody>
3. Yermak A. The global system has failed. Ukraine is showing the world how to build a better one. *Time*. 2022. <https://time.com/6171833/ukraine-global-system-failed/>
4. Щепанський Я. Элементарные понятия социологии. Москва: Прогресс, 1969. 240 с.
5. Донченко О., Романенко Ю. Архетипи соціального життя і політика (глибинні регулятиви психополітичного повсякдення). Київ: Либідь, 2001. 334 с.
6. Московичи С. Машина, творящая богов. Москва: Центр психологии и психотерапии, 1998. 560 с.
7. Афонін Е.А. Соціальний релятивізм або соціологія перехідної доби суспільного розвитку: творчий підсумок 10 років досліджень. Київ, 1998. 6 с.
8. Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Суспільний розвиток від Різдва Христового = Social development AD. Київ: Парлам. вид-во, 2000. 316 с.
9. Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Велика розтока (глобальні проблеми сучасності: соціально-історичний аналіз). Київ: Парапан, 2002. 352 с.
10. Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Великая коэволюция: глобальные проблемы современности: историко-социологический характер. – 2-е изд-е перераб. и доп. Киев: Парламентское изд-во, 2003. 384 с.
11. Афонін Е.А., Бандурка О.М., Мартинов А.Ю. Соціальні цикли: історико-соціологічний підхід. Харків: Титул, 2008. 504 с.
12. Світ-системний підхід. *Політологічний енциклопедичний словник* / за ред. М.П. Требіна. Харків: Право, 2015. 816 с.
13. Грушевський М.С. Історія України–Руси. Т. 9. Ч. 2. Київ, 1931. 1631 с.
14. Durkheim E. De la division du travail social. Presses Universitaires de France, 2013. 420 p. <https://doi.org/10.3917/puf.durk.2013.01>
15. Афонін Е.А., Мартинов А.Ю. Українське диво: від депресії до соціального оптимізму. Київ: Києво-Могилянська академія, 2019. 296 с.
16. Соловьев В.С. Оправдание добра: Нравственная философия. Москва: Республика, 1996. 479 с.

Отримано 20.05.22 та оновлено 12.06.22

References

1. Aron, R. (2000). Peace and war between nations. Kyiv: Universe [in Ukrainian]
2. Omelianchuk, A. (2022, April 5). Russian-Ukrainian war. Interim geopolitical conclusions. *Khvylya*. URL: <https://hvylya.net/analytics/250281-rossiysko-ukrainskaya-voyna-promezhutochnye-geopoliticheskie-vyvody> [in Ukrainian]
3. Yermak, A. (2022). The global system has failed. Ukraine is showing the world how to build a better one. *Time*. URL: <https://time.com/6171833/ukraine-global-system-failed/>
4. Shchepanskyi, Ya. (1969). Basic concepts of sociology. Moscow: Progress [in Russian]

5. Donchenko, O., Romanenko Yu. (2001). Archetypes of social life and politics (in-depth regulations of psychopolitical everyday life). Kyiv: Lybid [in Ukrainian]
6. Moscovici, S. (1998). A machine that creates gods. Moscow: Center for Psychology and Psychotherapy [in Russian]
7. Afonin, E.A. (1998). Social relativism or sociology of the transition period of social development: a creative result of 10 years of research. Kyiv [in Ukrainian]
8. Afonin, E.A., Bandurka, O.M., Martynov, A.Yu. (2000). Social development AD. Kyiv: Parla-?entske vydavnytstvo [in Ukrainian]
9. Afonin, E.A., Bandurka, O.M., Martynov, A.Yu. (2002). The great crossway (global problems of the present: socio-historical analysis). Kyiv: Parapan [in Ukrainian]
10. Afonin, E.A., Bandurka, O.M., Martynov, A.Yu. (2003). The great coevolution: global problems of the present: historical and sociological character. 2nd ed. and ext. Kiev: Parlamentskoe izdatelstvo [in Russian]
11. Afonin, E.A., Bandurka, O.M., Martynov, A.Yu. (2008). Social cycles: a historical and socio-?ogical approach. Kharkiv: Tytul [in Ukrainian]
12. World-system approach. (2015). In M.P. Trebin (Ed.), *Political science encyclopedic dictionary*. Kharkiv: Pravo [in Ukrainian]
13. Hrushevskiy, M.S. (1931). History of Ukraine-Rus', 9, 2. Kyiv [in Ukrainian]
14. Durkheim, E. (2013). De la division du travail social. Presses Universitaires de France. <https://doi.org/10.3917/puf.durk.2013.01> [in French]
15. Afonin, E.A., Martynov, A.Yu. (2019). Ukrainian miracle: from depression to social optimism. Kyiv: National University of Kyiv-Mohyla Academy [in Ukrainian]
16. Soloviev, V.S. (1996). Justification of good: Moral philosophy. Moscow: Respyblika [in Russian]

Received on 20.05.22 and updated on 12.06.22